

«ПОЛЬСЬКІ АРХІВИ ПРАЦЮЮТЬ НА НАС БІЛЬШЕ, НІЖ УКРАЇНСЬКІ»

Розмова з українським істориком, директором Інституту євроінтеграції ЛНУ імені Івана Франка, дослідником українсько-польських взаємин професором Богданом Гудем

Упередень чергових роковин Волинської трагедії знову на устах Польща. На жаль, історичний діалог з одним із найближчих – і територіально, і ментально – наших сусідів уже добрих п'ять років як фактично перерваний. Корені незгоди тягнуться у червень 2015 року, коли невідомі зловмисники осквернили могилу на горі Монастир біля села Верхрата, де поховані члени українського підпілля. Цю подію (а також чимало подібних, що сталися в селах Грушовиці, Радружа, Молодич, Вербиці, Монастир, Пікуличі, Ліски) вважають неофіційним початком польсько-українського протистояння щодо історичної пам'яті. Згодом Інститут національної пам'яті Польщі та польський Сейм відомими законодавчими ініціативами підкріпили антиукраїнські настрої, що запанували було в польському суспільстві.

Однак початок 2020 року дав надію на відновлення довіри у цій сфері. Під час робочого візиту президента України Володимира Зеленського до Польщі Анджей Дуда запропонував українському колезі спільно вшанувати пам'ять військових двох країн, які у 1920 році разом боролися про-

ти більшовиків. Незадовго перед тим Україна скасувала мораторій на проведення ексгумаційних досліджень у місцях масових поховань поляків, що загинули на українських землях в роки Другої світової війни – зокрема, і під час сумнозвісних подій на Волині в 1943 році. І хоча спільного парад у зв'язку з карантинними заходами в обох країнах так і не відбулося, триває рік вшанування 100-річчя історичного союзу «Петлюра–Пілсудський». Дещо стихла також войовнича риторика польських правих, хвиля якої зазвичай здіймається напередодні чергових роковин трагедії на Волині 1943 року. Тож маємо, на перший погляд, серйозне потепління в українсько-польських взаєминах. Чи так воно насправді, ми попросили розтлумачити відомого українського історика, знаного експерта з польсько-українських питань, директора Інституту євроінтеграції Львівського національного університету імені Івана Франка, професора Богдана Гудя.

Союз, збудований на страхах

– *Пане професоре, президенти України і Польщі своїми*

сичневими заявами продемонстрували класичний зразок еднання за принципом «ворог мого ворога – мій друг». Відзначення в квітні 100-річчя початку спільних бойових дій проти більшовиків – неприхована спроба «дружити проти» Росії. Це справді може стати конструктивним піддрунтям для відновлення наших добросусідських взаємин?

– Дехто з істориків, зокрема професор Грицак, вважають, що страх є доброю основою для союзів. Він їх зміцнює. Я думаю, в цьому є рація, тому що польсько-українські відносини, певна приреченість одної країни на іншу, пов'язані з тим, що ми маємо спільного східного сусіда, який віддавна загрожує і Україні, і Польщі. Це характерно було й для року 1920-го – згадуваний вами союз «Пілсудський–Петлюра» якраз і побудований на страхові перед Росією. Незалежно від того, червона чи біла, як писав колись Юзеф Пілсудський, вона «завше є запекло імперіалістичною». Нині маємо ту саму ситуацію...

Але постійно будувати союзи на страхові – справа, делікатно кажучи, не надто перспективна. Все-таки у нашому з поляками сусідстві є чимало не менш важливих проблем, ніж спірна історія, передусім роз'ятрена останнім часом тема Волині... Рано чи пізно, зрештою, і це питання доведеться розв'язувати на якихось взаємоприйнятних засадах. Але серед низки інших проблем, які отруюють життя нашим суспільствам, після історичних я поставив би питання українсько-польського кордону, питання інвестицій, інфраструктури тощо. Все це заохочує Україну до участі, скажімо, в концепції Тримор'я. Але перш ніж ми перейдемо до вищого рівня співробітництва, треба позбутися тих завалів, які нагромадилися в наших відносинах, і не думати, що страх перед Росією вічно змушуватиме нас до братерського співжиття.

– «Розгрібати завали» мав, зокрема, Форум польсько-українських істориків. Можемо припустити – сподіваємося, наукове співтовариство цього хоче, – що налагодиться його повноцінна робота...

– Поки що воно, як кажуть, ні кує, ні меле... Мій досвід роботи в попередньому Форумі істориків показує, що вчені, на жаль, мають надто різні підходи до проблем. А так чи інакше головним питанням в історичному плані знову стане тема Волині. Моя позиція в цьому питанні – особливо після виходу в 2018 році другого видання книжки «З історії етносоціальних конфліктів: українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст.» – загальновідома. Польська сторона не може її сприйняти, але не може й заперечити, тож просто замовчує. Це мене певною мірою вже дратує. Скільки можна вказувати на очевидні, реальні речі, а друга сторона робить вигляд, що це українська видумка і нічого такого не було?!

Найповніше дослідження про Волинь-43

– Задана книжка «З історії етносоціальних конфліктів...» – Ваш своєрідний тагніт опус вченого-історика. Чи можемо ми сказати, що тема Волині вичерпана? Принаймні для Вас.

– Над «польською» темою я працюю понад 20 років. Це підтверджує, з одного боку, складність таких наукових студій, бо вони вимагають від дослідника значних зусиль. Якщо подивитися на бібліографію моєї роботи – а це матеріали півтора десятка архівів, переважно польськомовна література – можна збагнути масштаб опрацьованого. Лише список літератури – понад два друкованих аркуші, тобто сотні, а то й тисячі позицій, кожна з яких треба було якщо не ґрунтовно вивчити, то бодай переглянути, ознайомитися з їхнім змістом. Тому, власне, понад 20 років... Зрештою, з опрацьованням нових документів приходять нові гіпотези, які ти пересмилюєш, перевіряєш, а потім викладаєш у наступному виданні.

Чи це вже кінець? В основному так. Але з'являється но-

вий елемент, який заслуговує принаймні на кілька серйозних статей. Це дуже актуальна і дражлива проблема советського чинника у Волинській трагедії 1943 року. Я знайшов дуже цікаві документи польського підпілля, де виразно вказано на присутність цього чинника – і не просто присутність, а зацікавленість радянської сторони в етнічній чистці на Волині. Власне тому я буду опрацьовувати цей напрям, хоча в Польщі вийшла друком книжка Ігоря Ільющина про ставлення радянських властей до волинських подій. Але, як на мене, вона майже не зачіпає тих проблем, які я зауважив у документах польського підпілля на Волині 1943 року, що знаходяться в Архіві нових актів та Бібліотеці Варшавського університету.

– Доволі цікавий напрямок – використання архівів спецслужб. Вже кілька років відкриті архіви СБУ. А як справи із польськими «спецархівами» – вони доступні для опрацьовання?

– По-перше, я не вважаю, що архіви, наприклад, СБУ допоможуть нам до кінця висвітлити ту проблему, над якою я працюю. Тому що архіви СБУ – це фактично архіви ГПУ/НКВД/КГБ. І дуже часто дослідники (особливо польські) некритично покликаються на протоколи допитів українських підпільників, бійців УПА, які під тортурами просто підписували те, що їм пропонували слідчі. Я, наприклад, не розумію, як можна «на віру» сприймати протокол допиту Юрія Стельмашука («Рудого»), де він зізнається, що протягом двох днів на чолі загону із 700 осіб вимордував 15 тисяч поляків у п'яти районах Волині? Протягом двох днів «облігати» 5 районів і вимордувати 15 тисяч чоловік – це справа неможлива. Щоправда, на суді Стельмашук змінив свідчення, сказав, що жертв було «тільки» 5 тисяч, що він себе оббрехав і т.д. Але навіть 5 тис. протягом двох днів? Подібні речі налаштовують мене вельми скептично до цих документів.

Як на мене, більш об'єктивними є документи (звіти) польського підпілля, які зберігаються в «звичайних» польських архівосховищах, зокрема Архіві нових актів (Варшава) і Відділі рукописів бібліотеки Варшавського університету. Там насправді можна знайти дуже цінні фрагменти якихось рапортів, де одним-двома реченнями сказано й про те, що нас цікавить. Тому, повторюся, я не абсолютизував би цінність відкритих архівів НКВС, а натомість намагався б більш об'єктивно оцінювати фактологічну вартість тих документів, які там представлені. Тому що ми розуміємо, якими кваліфікованими «митцями» у «вбиванні» подібних свідчень були енкаведисти.

Польські архіви «грають» за Україну

– Для мене було несподіваним дізнатися, що в більшості рестраційних карток у польських архівах, які Вам довелося опрацьовувати, не було поміток про те, що з ними працювали власне польські історики. Чи у своїх дослідженнях вони оперують цими документами? Як таке можливо?

– Йшлося про два згадані раніше польські архіви. Там я дійсно не знайшов, фактично, жодного прізвища відомого мені польського дослідника, який займається проблематикою Волині. Останні записи знайомих мені науковців, – це український дослідник Ігор Ільющин, а також батько і донька Семашки. Вони були зроблені в Архіві нових актів ще в 1993 році! Всі пізніші – це прізвища, які мені нічого не говорять. А я, слава Богу, трохи орієнтуюся, хто фахово займається Волинською проблемою. І, власне, покликання відомого польського історика Гжегожа Мотики на архіви СБУ, як на мене, не додають об'єктивності його роботам, навпаки – створюють фальшивий образ подій, позаяк ці документи значною мірою були сфальшовані слідчими НКВС. І підписані постановами поламаними пальцями внаслідок тортур.

– Звідси випливає, що польські архіви більше «грають на руку» українській позиції, ніж архіви своєї держави...

– Як парадоксально це не звучало б, але польські архіви

дійсно більше грають на нашу користь, аніж той-таки архів СБУ, наприклад. Може саме тому польські дослідники уникають використання своїх архівів. Але я більше побоююсь іншого: польські історики, намагаючись уникнути критики, а точніше – уникнути перспективи оцінювання подій на основі свідчень, які знаходяться в польських архівах, можуть піти на заперечення свідчень авторів цих документів, стверджуючи, що вони, наприклад, «не орієнтувалися в ситуації». Натомість жодних сумнівів щодо протоколів НКВС у них чомусь не існує. Принаймні я не зустрічав таких критичних підходів щодо цих документів. І, власне, в цьому й полягає проблема досліджень теми, якою я займаюся, позаяк польські колеги уникають всього того, що вказує на неслухняність позицій їхньої сторони.

– *Не всі знають, що спочатку Ваша книжка вийшла польською мовою – «Українці і Польща на Наддніпрянщині, Волині і в Галичії Вschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku». І сталося це ще у 2013 році. Чи мала вона якийсь вплив на польські політичні, наукові кола?*

– Справді, первинно я працював над польськомовним варіантом, спеціально для польського читача. Через кілька років з'явилася фінансова можливість донести нові факти й інтерпретації до українського читача – і книжка була перекладена українською. Це така родзинка цього подвійного видання. В цій ситуації позиція польської сторони виявилася сприятливішою для мене, ніж позиція української. По-перше, в Польщі знайшлися люди, які на заключному етапі підтримали мої дослідження фінансово, що дало мені змогу кілька тижнів попрацювати у варшавських архівах. Це, зокрема, редактор «Газети Польської» (праве видання, яке підтримує ПiС) Томаш Сакевіч. Пізніше він закупив сто екземплярів книжки, і завдяки йому та моїм особистим контактам вона зараз є у Президента Польщі, у шефа його канцелярії професора Щерського, а також у всій структурі Сенату і Сейму: вже экс-спікера Сенату Карчевського, у экс-спікера Сейму Кухцінського, у віце-спікера Сейму професора Ришарда Терлецького і навіть у самого пана презеса Качинського.

Чи змінила вона їхнє сприйняття Волинської трагедії? Найімовірніше, ні... Хоча, читаючи відкритий лист Ярослава Качинського з нагоди 75-ї річниці цих трагічних подій, мені здалося, що якийсь вплив ця книжка на його позицію таки мала. Так само у відповіді канцелярії прем'єра М. Моравецького (її очолює Міхал Дворчик – людина, яка була головним рушієм прийняття тенденційної ухвали Сейму від 22 липня 2016 року) на відкрите звернення Григорія Купріяновича зникла оця риторика: «ми все знаємо», «ми все вивчили», «наша позиція незмінна». Натомість у ній знайшлися слова, що «важкі моменти польсько-української історії вимагають поглибленого вивчення і переосмислення». Тобто вже однозначно не відкидається те, що ми польським партнерам давно пропонували: беремо документ на документ і працюємо далі.

Довгий шлях до Волинської трагедії

– *Зрозуміло, що події 1943 року – це кульмінація, своєрідне емоційне ядро, до якого притягуються всі негативи польсько-українських стосунків. Але ви охоплюєте не лише міжвоєнний період, а значно ширший часовий відтинок, майже 150 років. Чи були у наших стосунках з поляками цього часу ще якісь екстремуми, порівнянні з Волинню?*

– Справді, 1943 рік – це кульмінація, він притягує увагу читача найбільше. Але Волинь – це лише шостий розділ моєї книжки. І польські історики, які згадують про мою книжку переважно дуже критично, звертають увагу тільки на шостий розділ. Забуваючи про те, що кожна подія має свою генезу. Власне на всіх публічних заходах в Україні і за кордоном я про це говорю, акцентуючи увагу на тому, що генезу подій 1943 року не можна обмежувати міжвоєнним періодом.

Що треба сягнути значно глибше, як на це вказав свого часу французький дослідник Даніель Бовуа, учнем і послідовником якого я себе вважаю. Він сказав, що жажлива Волинська різня має дуже глибокі історичні корені, початки яких слід шукати принаймні від поділів Речі Посполитої, коли Правобережжя України, зокрема Волинь, опинилося в складі Російської імперії. І власне в період панування Російської імперії значною мірою формувалися українсько-польські конфлікти, які завершилися волинсько-галицькою трагедією 1943-44 років. Тобто 1943 рік я розглядаю як останній етап, апогей українсько-польського конфлікту, який Даніель Бовуа назвав «конфліктом за землю».

Його суть у тому, що в половині ХХ ст. волинська земля, яка для місцевого селянина означала лише реальний наділ для господарювання, стала ще й предметом боротьби за територію майбутньої української чи польської держави. Тобто політичний конфлікт супроводжувався боротьбою за землю-рілля з усіма притаманними селянській ментальності нюансами. Як визнавали самі ж українські націоналісти в 1943 році, «український селянин на Волині нібито хоче незалежної української держави, але цю державу він розглядає, як шматок кращої землі ближче до села і черевика на ногах своєї дитини».

Слід зважати й на те, що усвідомлення національної приналежності на волинських теренах приходить дуже пізно, щонайшвидше в період Української революції 1917-1920 рр. Хоч, зрештою, й тоді селяни не до кінця усвідомлювали, що для них означає національна держава. І, фактично, підтримали більшовиків, коли ті запропонували їм альтернативу: Україна чи десятина землі!

– *Чим зумовлене таке слабе національне самопочування?*

– Таку затримку в національному самоусвідомленні українського селянства можна пояснити жахливим півторастолітнім феодальним гнобленням руських селян з боку польських поміщиків. Щоб зрозуміти, яких потворних форм набувало це нелюдське ставлення – нескінченні знущання, побиття, насильство, гвалти, поширення поміщиками венеричних хвороб серед своїх підданих тощо – варто прочитати бодай статтю Івана Франка «На нашій, не своїй землі», де він наводить уривок з рукопису польського графа Стажинського («Стах з Замехова»), який описує жахливе становище українських селян на Поділлі (подібне діялося і на Київщині, й на Волині). Коли читаєш це, волосся стає дибки, але врешті починаєш розуміти, чому руські селяни просто-напросто не повірили полякам, коли в 1830-31 рр., а потім у 1863-64 рр. ті проголошували гасла «За нашу і вашу свободу!» І якщо в 1830-31 рр. селянство ще дотримувалося «прихильного нейтралітету», то в 1863 році польське національне повстання на Правобережній Україні придушили фактично самі ж руські селяни. Причому російська адміністрація часто посилала свої війська не для придушення повстання, а для порятунку повстанців від розлючених селян, які безжалюдно мордували їх подібно до того, як це робили з польськими поміщиками польські селяни в Західній Галичині в 1846 році під час так званої Галицької рабації. Що цікаво, в листівці польського підпілля 1943 року події на Волині порівнювали саме з Галицькою рабацією. За своєю жорстокістю, методами вбивства тощо вони були ідентичними: як сказав один польський історик, ніхто не вбиває жахливіше від селянина, який озброєний лише палицею (сокирою, ножом, вилами) і бачить перед собою ворога (нерідко сусіда), якого не навидить.

Тож повстання 1863 року на Правобережній Україні було приречене на поразку – на одного польського повстанця припадало 50 озброєних селян у так званих *сільських караулах*. Потім були 1917-18 рр. – період Української революції. Що важливо – головний вплив на настрої селян у цей час мали

не Центральна Рада, не Директорія, не гетьман Скоропадський, а більшовики, які закликали селян «брати землю негайно». Це призвело до страшної анархії на Правобережній Україні, де у трьох губерніях – Київській, Подільській та Волинській – було сконцентровано кілька тисяч польських поміщицьких маєтків. Всі вони були розграбовані, знищені; нерідко селяни викопували навіть фундаменти, щоб і сліду не залишилося на місці, де колись стояв панський палац. Витинали вшент парки і фруктові сади, палили в стайнях верхових коней, бо вони не надавалися до роботи на полі і т. п.

Хочу звернути увагу ще й на те, що антипольські настрої в селянському середовищі постійно «підігрівала» російська влада. Особливо перед Першою світовою війною, коли з'явилася т.зв. «чорна сотня» (офіційно – «Союз русского народа»). На Волині всі селяни були вписані до «чорної сотні» – а це близько двох мільйонів осіб! Ідейним натхненником і очільником «чорної сотні» на Волині був митрополит Антоній Храповицький, а «виконавчим директором» – архимандрит Почаївської лаври Віталій Максименко.

– Чому селяни були такі прихильні до ідеології «Чорної сотні»?

– Бо однією з її головних гасел було: відібрати всі землі, які належать «иноверцям», тобто полякам та євреям, і віддати їх «руським» селянам. У результаті, коли в 1915 році сотник Дмитро Вітовський приїхав на Волинь агітувати волинських дядьків вступати до Легіону УСС, то у відповідь почув: «Ааа, було би лучче, аби Росія вернула ся – може тоді землі було би більше і водка би потаніла».

У 1920-му ж році волинські селяни завзято билися з поляками в рядах Першої кінної армії Будьонного, про що згадував Ісаак Бабель. А після закінчення польсько-українсько-більшовицької війни, коли вирішувалося питання державної приналежності Волині, польські урядовці писали до Варшави з терену, що «місцеві селяни сумують за царем». Таким чином, якщо вивчати, хто формував антипольські настрої, то чітко бачимо, що до закінчення Першої світової війни це були «чорносотенці» – найбільш радикальна монархістська організація. Як твердить Андрій Руккас, у 1914 році на Правобережжі «Чорна сотня» мала приблизно 500 тисяч бойовиків, які займалися погромами «иноверцов»!

– А що було в міжвоєнний період?

– У міжвоєнний період ці терени перебували в складі II Речі Посполитої. Фактично до 1932 року там постійно відбувалися антипольські повстання. Останнє – у Ковельському повіті. Участь в його придушенні брати тисячі солдатів та офіцерів, жандармів і поліцаїв з бронетехнікою включно. Дещо раніше тодішній прем'єр-міністр Польщі Вінсент Вітос, побувавши на Волині, написав, що «ситуація жахлива, все дихає ненавистю до Польщі, і буде ще гірше». Антипольські настрої на Волині підігрівала Комуністична партія Західної України. В 1939 році приходять советська армія, яку на Волині зустрічають триумфальними арками. Розчарування прийшло доволі швидко, але спочатку були саме арки... А потім, як свідчать польські документи, були два роки, коли плекалося почуття ненависті до всього, що асоціювалося з Польщею, польською державою. Ну, і наочні приклади репресій, депортацій, виселення польської людуності в 1940-41 рр. Висновок напрашується один – у Другу світову війну Волинь увійшла значною мірою готовою до антипольського виступу.

Водночас маємо й іншу проблему. Навіть сьогодні ми чітко не знаємо, хто розпочав антипольську агітацію й ініціював перші антипольські акції на Волині на переломі 1942-43 років. З тих дрібок інформації, які я знайшов у документах польського підпілля, випливає, що сталося це під впливом як націоналістичної, так і комуністичної пропаганди. Скажімо, перші масові вбивства польського населення почалися після конфлікту між Москвою та еміграційним польським

урядом. Причиною була заява польського уряду, що відносно з СРСР він будуватиме лише після визнання ним східних кордонів II Речі Посполитої станом на 1 вересня 1939 року. У відповідь советський уряд у «заявленні ТАСС» звинуватив поляків у імперіалістичній політиці і, звичайно ж, виступив на захист «єдинокровних братів» українців і білорусів (як воно нагадає те, що зараз говорить пані Захарова з російського МЗС!). Після того, власне, починаються масові вбивства волинських поляків. Хоч професор Мотика твердить, що перше масове вбивство відбулося в Парослі раніше, і зробила це УПА, але є надто багато питань до його аргументації, щоб однозначно це оцінити. На мою думку, свідчення, на основі яких Мотика будує свою гіпотезу, є недостатніми і не піддаються переконавчій верифікації.

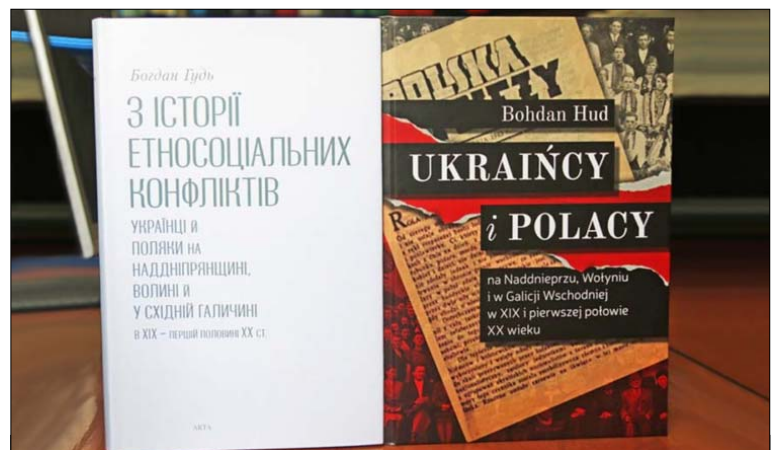
Після того починається... І знову ж, як сказано в документах польського підпілля, перші масові антипольські виступи почалися на теренах, які перед війною були опорою комуністів, де комуністи мали найбільш розгалужену мережу своїх організацій і була найбільш поширена советська пропаганда. Йдеться про Сарненський і Костопільський повіти Волинського воєводства, де між колишнім радянським кордоном і річкою Случ сформувався так званий «партизанський край», в якому діяла низка советських партизанських загонів. Ну, і нарешті я знайшов у документі польського підпілля з кінця липня 1943 р. твердження про те, що у винищені поляків на Волині найбільше зацікавлена Москва. Чому? Бо не буде поляків – не буде підстав порушувати питання про територіальну приналежність цих земель. Тобто питання кордонів станом на 1 вересня 1939 р. знімалося з порядку денного. Інакше кажучи, «нет человека – нет проблемы» – відомі слова Сталіна, які Москва успішно реалізовувала.

Така різна УПА, такі різні повстанці...

– А що ж УПА? Таке враження, що вона ні при чому і все відбулося без її відомо...

– Ні, очевидно, УПА теж брала участь. Тому що теж була зацікавлена у деполонізації цих теренів, хоч і з цілком інших міркувань. Але, маючи обмежені сили (згідно з даними Клима Савура, 5-7 тисяч осіб), вона не могла самостійно провести деполонізаційну акцію такого широкого масштабу.

Загадкою для мене залишається роль так званої Української допоміжної поліції. Надзвичайно цікавою є характеристика цієї поліції, взята з документів того ж таки польського підпілля. Там стверджується, що в період 1939-41 рр. совети створили місцеву міліцію з представників суспільних низів. Потім ця міліція перейшла на бік німців і стала так званою Українською допоміжною поліцією. А весною 1943-го року нібито пішла в ліс. Насправді в ліс вона не пішла – осі-

Українське та польське видання книжки професора Богдана Гудя.
Фото Олега Вівчарика

ла переважно по селах. За даними українського дослідника Івана Патриляка, до УПА дісталися може яких 15% із тих поліцаїв. Цікава подробиця: в документах польського підпілля про антипольські акції літа 1943-го року доволі часто трапляються твердження, що їх організаторами були не упівці, а «поліціанти». Чітка дефініція! І німецькі документи чітко розрізняють «лісових» та «сільських» партизанів. Як писали німці, вдень «сільські партизани» працювали в полі, а вночі організували антипольські акції.

Ще один важливий момент – чи могла УПА бути використана як інструмент советської політики? В німецьких і польських документах, у свідчення очевидців я знайшов низку згадок, що частина загонів УПА перебувала під впливом радянської агентури. Марійка Савчин, учасниця ОУН, залишила дуже цікаві спогади, видані окремим томом у «Літописі УПА». Вона стверджує, що багато упівських загонів на Волині очолювали колишні советські офіцери. Вони успішно боролися і проти німців, і, очевидно, проти поляків, але після того, як прийшла радянська армія, повели «боротьбу» так, що підставляли свої загони під удари НКВД. Тому дуже швидко повстанський рух було ліквідовано. Ситуація надзвичайно заплутана і представляти її так, що з одного боку була всесильна УПА, а з іншого – беззахисне польське населення, аж ніяк не можна.

Щоб бодай приблизно зрозуміти, що відбувалося на Волині, треба знати, що значною мірою там панувала анархія, з якою ніхто не міг дати собі раду. Німці сиділи тільки у великих містах і в містечках уздовж залізниці, натомість терен контролювали загони дуже різного спрямування: і УПА, і загони польського підпілля, і партизанські загони НКВД. А крім них – ще й численні банди мародерів, які склалися з українців, поляків, євреїв... Ці останні грабували й вбивали всіх без якогось національного вирізнення, щоб просто вижити у ці важкі роки війни.

– Чому ж у 1943-му дійшло до таких погромів?

– Окремі доброзичливіці з польського боку «радять»: не треба українцям «признаватися» до масової участі селян у вбивствах поляків. Це, мовляв, представлятиме український народ як кровожерних варварів, які тільки й чекають, щоб підрізати горлянку сусідові. Її часто використовував також Гжегож Мотика: ліпше мовчати або кажити, що це зробила УПА. Принаймні тут менша відповідальність української сторони.

Але! В чому тут вина української сторони? Після поділів Речі Посполитої на цих теренах під владою Російської імперії не існувало ні української церкви, ні якихось організованих українських структур. За винятком кількох місяців 1917-1920 років, коли тут працювали установи УНР чи Української держави Скоропадського. Хто формував свідомість місцевих селян? Спочатку РПЦ і «Чорна сотня». У міжвоєнний період ХХ ст. – комуністи, потім з 1939 по 1941 р. – «совєти». Націоналісти з'являються лише на кільканадцять місяців. Отже, хто насамперед відповідає за поведінку цих людей? Відповідь доволі очевидна – держави, громадянами яких ці люди були. Тобто спочатку Російська імперія, потім Друга Річ Посполита, потім – Радянський Союз... Не випадково навіть польський автор у документі з 1943 р. пише: «Не переорана українською політичною працею Волинь завжди була схильна до анархії». Хоч, звичайно, сказане не усвідомлює відповідної ролі ОУН і УПА в цій трагедії, про що писали, між іншим, українські учасники подій – Данило Шумук, Євген Стахів, Петро Потічний.

– Тут доречно привести відомі слова Івана Лисяка-Рудницького: «Стороною головно відповідальною за минулі невдачі в польсько-українських взаєминах є поляки. Як правило, сильніша сторона завжди веде перед у визначенні характеру взаємин між суспільствами. Отже, сильніша сторона несе більшу відповідальність...»

– Так, польська сторона була сильнішою, і навіть у період

Російської імперії поляки були фактичними володарями цих теренів. В їхніх руках була велика земельна власність, вони були панамі цього краю, про що писали самі ж польські автори в своїх спогадах. І коли відштовхнутися від цих слів Івана Лисяка-Рудницького, постає питання: чому не було жодного антипольського виступу на схід від радянсько-польського кордону – на Східній Волині? Необізнана людина скаже: «Бо там не було УПА». Але УПА там була – Група 04 «Тютюнник». А ось антипольських виступів не було. Позаяк досвід міжвоєнного періоду навчив українських селян кількох речей: по-перше, вони перестали дивитися на землю як на джерело багатства, а відтак зникло бажання володіти землею. Бо 1929-1933 роки – колективізація і голод – показали, що посідання землі несе загрозу – аж до смерті. По-друге, поляків не розглядали як представників держави, яка панувала і упосліджувала українських селян, як це було на Західній Волині, де проводилася політика колонізації, військового осадництва, де землю, яку волинські селяни вважали своєю, передавали прибульцям. Крім того, на Східній Волині поляки й українці разом пройшли пекло радянського режиму, тому ворожості щодо своїх сусідів тут не було. Ті ж польські історики, які говорять про те, що УПА успішно мобілізувала західноволинських селян на антипольські акції, чомусь не дають відповіді на питання, а чому ж вони не зуміли зробити цього на Східній Волині? Де ж поділася ця виняткова мобілізаційна здатність УПА?

– Але польські історики все ж якось відповідають на це запитання?..

– Вони уникають його. На жаль, іноді вдаються до писання «серйозних нісенітниць». Я їх у своїй книжці наводжу, а зараз ще й працюю над численними інтерв'ю Гжегожа Мотики – головного мого опонента з польської сторони...

– Ви з ним спілкуєтесь?

– Раніше спілкувалися... На жаль, у своїх інтерв'ю він часто вдається до перекручень, щоб не сказати гірше. Так, цитуючи, зокрема, військову доктрину Михайла Колодзінського, він повністю перекрутив те, що писав автор. Не знаю, чи це від недостатнього знання української мови, чи він робить це цілеспрямовано? На жаль, у нас зараз брак діалогу з польськими фахівцями з цього питання. А з нефахівцями, які не володіють матеріалом, не мають навіть уявлення про ті документи, з якими я останнім часом ознайомився, просто немає сенсу дискутувати.

– Але ці нефахівці голосують на виборах, обирають у владу певні політичні сили, які задають тон у міжнаціональних стосунках на багато років...

– Безперечно, для них і твориться цей сурогат історичних знань. Треба чітко усвідомити, що історична наука і «історична свідомість» – це два паралельні світи, які переважно не перетинаються. Гірше, що і в нас, і в поляків цей сурогат історичних знань для масового споживання часто творять фахові історики. Однак роблять це, виконуючи певні політичні замовлення. І з польського боку це відчутно значно більше, ніж з українського.

«Українська історіографія виросла з коротких штанців»

– Згадалася відома фраза Богдана Осадчука: «Карти на стіл, панове!». Якщо безсторонньо оцінити історичні архівні документи – українські, польські – чий карти переважають?

– Я думаю, що поляки все ще не усвідомлюють однієї речі: українська історіографія виросла з коротких штанців. Очевидно, у нас менше можливостей для досліджень, тому що, скажімо, всі мої дослідження і книжки не мають за собою ні копійки державного фінансування. Я завдячую єдино Львівському університетові, зокрема двом його факультетам – юридичному і міжнародних відносин, – які створили для мене

менш-більш комфортні умови для праці. Маю на увазі Інститут європейської інтеграції...

З іншого боку – я не бачу бажання польської сторони «вкласти свої карти». Коли у 2016 році ця дискусія загострилася, я запитав: чому ж ви дискутуєте про українські справи в колі польських істориків і публіцистів, не враховуючи погляду української сторони? Я готовий їхати і брати участь у цих дискусіях. Мовчать. Ще в 2013 році, напередодні чергової річниці волинських подій, я пропонував професорові Мотиці: створюємо спеціальну групу, сідаємо за «круглий стіл» і дискутуємо – документ на документ. Відповідь: не треба, для чого? У вас є свої дослідники, які займаються цією проблематикою, у нас – свої...

– *Висловлюючись метафорично, саме Ваша книжка стала тим аргументаційним м'ячем, який українська сторона відпасувала на польський бік...*

– Українська сторона – це голосно сказано. Крім мене, за цією книжкою, фактично, ніхто не стоїть! Інша справа, що польська сторона (тобто історики, IPN тощо) роблять вигляд, що її не зауважують. Адже у тих документах, що я досліджував, є все те, що польська сторона зараз відкидає. Наприклад, газета *Polska Zwycięży* за 1943 рік вживає дефініцію «Волинська трагедія». Не геноцид, не різанина, а саме трагедія. Коли ж говорити про другу українсько-польську війну (теза Вятровича, яку польські історики однозначно відкидають), то в одному з рапортів читаю: «Іде війна, війна між громадянами Речі Посполитої, польсько-українська війна». Тобто є чітке розуміння реальності... Якщо добре покопатися в тих документах, то з'являється низка даних, які зміцнюють нашу позицію й послаблюють аргументацію польської сторони. Навіть у такій емоційній темі, як оцінка кількості жертв. Так, влітку 1943 року польське підпілля стверджувало, що польські втрати не перевищують 15 тисяч осіб. Це була його реакція на чутки, що на Волині знищено понад 40 тисяч поляків. Воно вважало ці дані дуже перебільшеними. Звісно, це теж дуже велика кількість людей, і це аж ніяк не применшує гіркоти втрати, але ж не 40 тисяч...

Повертаючись до книжки... Перша згадка про мою книжку 2013 року видання з'явилася аж у січні 2016-го. У 2018-му вийшло друге видання, воно розходить по високих польських інстанціях, розповсюджується в мережі EM-Pik, а якоїсь притомної реакції фахових польських істориків майже немає. Зауважте, коли вийшла «Друга польсько-українська війна. 1942-1947» В'ятровича, одразу з'явилося 5-6 нищівних рецензій. Книжку «розмазали» і зробили вигляд, буцімто нема про що дискутувати. Моя ж книжка витримала два видання – і польською, і українською мовами. Позаяк вона оперта на джерела – переважно польські, – поляки, правдоподібно, не знають, з якого боку до цього підійти. Тому вибрали тактику замовчування. Окремі згадки про неї є, розлогіх рецензій – практично нема. Лише минулого року в «*Przegląd Geopolityczny*» з'явилася стаття Вітольда Вільчинського (досить об'єктивна і загалом прихильна), а перед тим була ще одна – в «*Dzięje Najnowsze*» авторства Анджея Сиви. І ця друга рецензія є радше негативною, ніж позитивною, але, що гірше, – вона неконструктивна. От досі не зберуся написати відповідь... Я поважаю професора Сову, він написав дуже хорошу книжку про українсько-польські взаємини 1939-1947 рр. Але я не розумію його підходу і претензій щодо того, що я описую в своїй книжці. Тому що, повторюю ще раз, це не моє бачення, це – опис ситуації, ґрунтований виключно на архівних матеріалах, на спогадах свідків, на їх порівнянні тощо. Тому всі його закиди до мене є дуже тенденційними.

– *В будь-якому випадку ми з поляками – природні сусіди, нам треба якось жити разом і жити добре. Мусимо знаходити точки контакту. Тож історія – це одна із наших точок контакту чи лише точка напруги і відитовхування?*

– На жаль, я не бачу в історії якихось особливих точок контакту, хоча їх намагаються знайти. Той же 1863 рік («За нашу і вашу свободу!»), той же союз Петлора–Пілсудський» 1920 року... Але все це не переважає проблему Волині 1943 року. На жаль, джина було випущено з пляшки. Маю на увазі інтенсивне «розкручування» цієї теми в Польщі, що іноді набуває геть непристойних, навіть ксенофобських, форм.

Моя книжка показує генезу того, що сталося в 1943 році, і чому це сталося. Воно мало історичне обґрунтування. Я не виправдовую тих подій, бо не можна виправдати вбивства невинних людей. Але чому це сталося – можна зрозуміти. А якщо, зрештою, говорити про «відплатні акції» польського підпілля, то за формою реалізації вони були ідентичними. На підтвердження цього я знаходжу звернення одного польського інтелігента з Ковеля, який просить «вирекламувати», тобто «вписати», відпустити з партизанського польського загону чотирьох його рідних. Бо вони пішли в партизани, щоб воювати за незалежну Польщу, а не «вбивати, палити і грабувати».

Зрештою, є книжка знаного польського історика Анджея Сиви, де на основі спогадів свідка він пише, що в одному з локальних конфліктів влітку 1943 р. спочатку відбулися три антиукраїнські збройні акції польського підпілля проти українських сіл, і лише після того була українська акція у відповідь. Тому представлення польської сторони як беззбройної, яка мусила лише оборонятися, не витримує критики навіть на основі документів і спогадів самих поляків.

На чому варто ще наголосити: Волинь-43 – це, фактично, справа рук одного покоління місцевого православного селянства, яке в 1917-1918 рр. спочатку знищило велику земельну власність і поміщицькі «родові гнізда», а в 1940-х рр. взяло участь у нищенні тепер уже домівок сусідів-поляків та й самих сусідів. Але повторюся: в цей період формуванням ментальності волинської людності займалися спершу комуністи, потім радянська влада, налаштовуючи місцеву православну людність проти поляків. Пані Єва Семашко стверджує, що вже у 1920 роках на Волині було кинуте гасло «Геть поляків!», а в 1939 році мали місце перші антипольські виступи. І, мовляв, тільки інтервенція радянської армії врятувала поляків від винищення ще у 1939-му. Але пані Семашко ні словом не згадує, що гасло «Геть поляків!» висунули саме комуністи. Вони ж організовували на Волині в 1939 році антипольські виступи. Що більше, радянські війська розкидали листівки із закликком до українських селян брати граблі, вила, коси і йти разом з Червоною армією бити польських панів. То як ставитися до цих звинувачень відомої дослідниці Волині-43?!

Не раз доводилося «розчаровувати» польських колег, які наївно думають, нібито партизанські загопи НКВД були змушені захищати поляків на Волині... НКВД створювали зовсім не для того, щоб когось захищати. Тим більше – поляків. Згадаймо т. зв. криваву «польську акцію» НКВД міжвоєнного періоду, яка забрала життя сотень тисяч людей за національною ознакою.

– *Як не згадати Анджея Суліму-Камінського: «Поляків та українців замкнуто у в'язниці, ключник якої, котрий віками вправлявся у своїй справі, вмів їх розділити таким чином, щоб вони не могли нічого йому закинути»...*

– Десь воно так і є! Свого часу один журналіст приписав мені думку, що різно на Волині влаштували комуністи. Я обурювався, що такого не говорив, що це не відповідає дійсності... Сьогодні ж можу сказати, що ваш колега швидше вловив сенс тих подій, ніж я. Зрештою, зараз я такий «розумний» тільки тому, що ознайомився з тими документами, про які тут згадував. І якщо говорити про українсько-польський конфлікт на Волині в 1943 році, то висновок, знову ж таки, – песимістичний: ми ще довго не побачимо повної картини, бо основні документи зберігаються не в Польщі і не в Україні. Вони

– у Москві. І поки ми достеменно не знатимемо про «паралельну» діяльність радянських спецзагонів, про їхню агітацію і пропаганду на Волині, ми не матимемо повної і, головне, об'єктивної картини подій.

Примирення через регіональне лідерство

– Чи рухається справа зі створенням при Львівському університеті Інституту Польщі під Вашою орудою, про який було стільки розмов після виходу Вашої книжки у 2018 році?

– Все це вимагає фінансування. У нас, на жаль, постійно є проблеми з коштами, і треба на це шукати гроші. У нас навряд чи їх знайдеш, а брати гроші у польської сторони не хочеться, тому що я принципово не хочу бути «грантоїдом», не хочу писати те, що муситиму писати. Бо іноді, коли переглядаю певні інтернет-ресурси, де публікують статті людей, які дістають грантові гроші від певних структур, то здається, що крім ОУН-УПА і їхнього заангажування в винищення євреїв та поляків, більше проблем не існує. Скоро дехто може дописатися до того, що це українці розпочали Другу світову війну. Сумно!

– Інститут Польщі угадує в контексті пошуку «точок контакту» з Польщею... Як на мене, це була б хороша заявка з нашого боку для нарощення конструктиву у співпраці науковців – особливо в контексті 100-річчя союзу Петлюри–Пілсудського...

– Повторюся: вся ця співпраця є дуже доброю, коли відбувається на паритетних засадах. Якщо ж спільний проект фінансує переважно одна сторона, то пам'ятаймо: хто платить, той замовляє музику.

– Ще одна тема, яка потенційно може стати об'єднавчою для України й Польщі, – Балто-Чорноморський союз або ж «проект Міжмор'я»...

– Зараз цю ідею заступила концепція Тримор'я. Додалися Адріатика. Концепція Тримор'я – це ініціатива президентів Польщі й Хорватії, Анджея Дуди і Колінди Грабар-Китарович. Раніше в 2015 році, згадаймо, Дуда йшов на вибори з політичною концепцією Міжмор'я – регіонального союзу, в якому Варшава і Київ мали б відігравати провідну роль. Для нас вона була вельми перспективна. Але змінилася ситуація, а Україна нову ініціативу, образно кажучи, проспала. Що гірше, українців двічі запрошували на установчі зустрічі, ми ж (парламент, уряд, МЗС) їх проігнорували.

Стосовно Тримор'я. Нині це Адріатика, Балтика і Чорне море (АВС польською). І ця концепція поширюється лише на держави Європейського Союзу, стосується розвитку інфраструктури й зміцнення енергетичної безпеки. Її спеціально розробили «під візит» Дональда Трампа до Польщі в липні 2017 р., і Трамп її підтримав. Нещодавно держсекретар Помпео заявив, що Штати готові дати мільярд доларів на зміцнення енергетичної безпеки країн Центрально-Східної Європи. Очевидно, це відбувається в руслі боротьби з будівництвом Північного потоку-2, тобто стримування Росії. Але України в цій ініціативі, на жаль, немає. І винні в цьому значною мірою ми самі.

Додам, що «віссю» Тримор'я, його становим хребтом, має стати автострада *Via Carpatia*, яка з'єднає Балтику з Чорним морем (через Румунію і Болгарію) та Адріатикою (Хорватія). Від неї планують відгалуження до Білорусі та України. Ми могли б приєднатися (наразі теоретично) до концепції Тримор'я, але поки що я не бачив інформації про якісь поживлені консультації. Можливо, справа зрушиться, коли американський мільярд дійсно потрапить на рахунки і якимось чином буде загосподарований ініціативою Тримор'я. Тоді підтримка США дозволила б Україні приєднатися до неї як країні, котра не є членом ЄС.

– Творення нових регіональних союзів – вельми перспективна тема останнього часу, зважаючи на внутрішню кризу ЄС – Брекзит, євроскеттики в парламентах більшості кра-

їн Центральної та Східної Європи, наміри Греції й Італії повторити британський експеримент... Якби ж Україні спробувати поєднати ці тенденції з історичним минулим, зіграти на отих фантомних болях Польщі за колишньою величю супердержави Річ Посполита, де Україна й Литва були її невід'ємними частинами. Бо концепція Міжмор'я (нині – Тримор'я) органічно творить оте ментальне підґрунтя для реанімації регіонального лідерства в нових історичних реаліях.

– Так, звісно. Зараз поляки дуже багато говорять, що триєдина Річ Посполита – це було просто чудо із чудес. Натомість забувають, що ні литовці, ні українці, ні білоруси не згадують Річ Посполиту з таким сентиментом, як це роблять поляки. Чому? Бо Польща домінувала в Речі Посполитій. Крім того, якщо подивимося на концепт польської історії, то це історія шляхетська, історія, оперта на історію шляхетського стану. Коли ж дивимося на українську історію, то це історія переважно селянська. Як писав Грушевський, в центрі нашої історії має бути «інтерес трудового люду». А цей інтерес із шляхетським ніколи не був зближеним, а навпаки перебував у гострій конфронтації. І «Гайдамаки» Шевченка, і «Тарас Бульба» Гоголя, і «Вогнем і мечем» Сенкевича це підтверджують. Тут важко знайти якусь «точку контакту», особливо якщо не згадувати коріння вельможних «польських» родів, яке було значною мірою руським. Але, ви сказали, це інколи нагадує фантомні болі за величчю. Звідси й цей сентиментально-романтичний підхід: «Во ім'я Отця і Сина – то наша молитва, яко Тройця – так єдина Польща, Русь і Литва». Така єдність насправді була, але фактично лише серед тих 10% шляхетського населення держави, в якій Корона Польська домінувала. Решта ж були переважно упослідженими низами. Очевидно, і польські селяни були для своїх панів бидлом, але українські селяни були ще більшим бидлом, бо їх упосліджували не тільки за соціальною, а ще й за релігійною (читай – національною) ознакою.

Водночас, слід пам'ятати про ту позитивну роль, яку відіграла шляхетська Річ Посполита в нашій історії. Завдяки їй, цитуючи І.Франка, Україна після 1569 р., хоч і під шляхетською нагайкою, вийшла на шлях європейського поступу. Але це вже інша тема – складна й цікава. Її найкраще переповість, напевно, Наталя Старченко!

Повертаючись до наших «овець», скажу, що слід було використати сентименти Польщі до колишньої Речі Посполитої, реалізуючи концепцію Міжмор'я. Тримор'я ж – цілком інша концепція, не політична, а швидше енергетично-інфраструктурна: зміцнення енергетичної безпеки, підвищення рівня життя населення тощо.

– Але ж усі, мабуть, усвідомлюють, що без українських газосховищ, ця концепція неабияк хибує...

– Ну, наразі так ще є. Наразі! Власне тому Росія так форсує свій Північний потік-2, щоб відсунути українську газотранспортну систему на маргінес. Для США концепція Тримор'я корисна тим, що охоплені нею країни мали б відмовитися від російського газу і почати купувати американський чи, принаймні, норвезький газ. Тут замішані дуже різні інтереси...

Біда в тому, що поляки, як і українці, дуже швидко забувають про свої гарні ініціативи. І ці ініціативи починають оживати переважно напередодні якихось визначних подій чи дат, зокрема – напередодні виборів. Зараз поляки вибирають президента, тому й ожила концепція Тримор'я, ідея спільного параду на вшанування перемоги над більшовизмом у 1920 році тощо. Але невідомо, що буде далі. Чи не загасне ентузіазм після гучних спільних святкувань, і наші відносини знову не перетворяться на «зарослий ряскою ставок»?

Розмовляв Ігор ПОЛЯНСЬКИЙ

7 липня 2020 року